

شاهنامه هفت لشکر

طومار نقالی

از سال ۱۲۰۸ هجری قمری (اواخر دوره زندیه)

مقدمه، تصحیح و توضیحات:

محمدجعفری (قناتی)

زهرامحمدحسینی صغیری

نشر خاور

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

- عنوان قراردادی: هفت لشکر (طومار نقالی)
عنوان و نام پدیدآور: شاهنامه هفت لشکر: طومار نقالی از سال ۱۲۰۸ ه ق (اواخر دوره زندیه)/مقدمه، تصحیح و توضیحات
محمد جعفری (قناتی)، زهرا محمدحسینی صغیری.
مشخصات نشر: اصفهان: نشر خاموش، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ۶۷۱ ص: ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
شابک: 978-622-6942-65-2
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: کتاب حاضر شرح برگزیده کتاب "هفت لشکر (طومار نقالی)" اثر مجموعه نویسندگان است.
عنوان دیگر: طومار نقالی از سال ۱۲۰۸ قمری (اواخر دوره زندیه).
موضوع: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹ - ۴۱۶ ق. شاهنامه -- نقد و تفسیر
موضوع: Criticism and interpretation -- Ferdowsi, Abolqasem. Shahnameh --
موضوع: شعر فارسی -- قرن ۴ ق. -- تاریخ و نقد
موضوع: History and criticism -- Persian poetry -- 10th century --
موضوع: شعر حماسی فارسی -- تاریخ و نقد
موضوع: History and criticism -- Epic poetry, Persian --
موضوع: نقالی -- طومارها
موضوع: Scrolls of naqqali*
شناسه افزوده: جعفری قناتی، محمد، ۱۳۳۷ -
شناسه افزوده: محمدحسینی صغیری، زهرا، ۱۳۴۲ -
شناسه افزوده: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹ - ۴۱۶ ق. شاهنامه . برگزیده . شرح
رده بندی کنگره: PIR۴۴۹۵
رده بندی دیویی: ۸۵۱/۳۱
شماره کتابشناسی ملی: ۷۶۷۱۰۰۹
اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا

نشر خاموش

نام کتاب:	شاه نامه هفت لشکر
تألیف و تحقیق:	طومار نقالی تألیف ۱۲۰۸ ه ق محمد جعفری (قنواتی)، زهرا محمد حسنی صغیری
ویرایش:	محمد حیدری
طرح جلد:	علی خفاجی
صفحه آرای:	مجید شمس الدین
چاپ و صحافی:	قشقایی، کیا
چاپ / شمارگان:	اول ۱۴۰۰ / ۳۰۰ نسخه
قیمت:	۲۲۰۰۰ تومان
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۶۹۴۲-۶۵-۲

تمامی حقوق این اثر برای نشر خاموش محفوظ است.

ارتباط با نشر خاموش: ۰۲۱۲۲۳۵۷۰۳ | ۰۹۱۲۰۱۷۸۱۹۴ | ۰۹۱۳۱۷۸۱۹۲۰

www.khamooshpub.ir | www.khamooshpub.com | @khamooshpubch

میدان کاج، بلوار سعادت آباد، کوچه هشتم (یعقوبی)، بعد از چهارراه اول، پلاک ۵، طبقه اول، واحد ۲

هرگونه کپی برداری، برداشت و اقتباس از تمام یا قسمتی از این اثر، منوط به اجازه کتبی ناشر است.

مرکز پخش: پخش ققنوس، میدان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت)، بن بست مبین، شماره ۴

تلفن: ۰۶۴۴۶۰۰۹۹ / ۰۶۴۴۰۸۶۴۰

مرکز پخش: پخش چشمه، بلوار دماوند، بعد از سه راه تهران پارس بلوار اتحاد، اتحاد ۱۱، پلاک ۸

تلفن: ۰۷۷۷۸۸۵۰۲ / ۰۷۷۱۴۴۸۰۸ / ۰۷۷۱۴۴۸۲۱

مرکز پخش: پخش پیام امروز، خیابان لبافی نژاد، تقاطع خیابان فخر رازی، پلاک ۲۰۰، طبقه اول

۰۶۴۴۹۱۸۸۷ / ۰۶۴۴۸۶۵۳۵

فروشگاه: کتابفروشی توس، خیابان انقلاب، نبش خیابان دانشگاه، پلاک ۱۷۸

تلفن: ۰۶۴۴۶۱۰۰۷

فهرست

۱۳.....	شناخت‌نامه.....
۱۵.....	پیشگفتار.....
۵۷.....	اشعار طومار.....
۶۵.....	برخی ویژگی‌های سبکی.....
۷۸.....	شیوه تصحیح.....
۸۳.....	منابع مقدمه.....
۹۰.....	پادشاهی کیومرث.....
۹۵.....	کافرشدن جمشید جم و برگردیدن خلائق از او از جهت کفر [و] کافرشدن او.....
۹۶.....	داستان خروج کردن ضحاک پسر پور تازیان جمشید جم.....
۱۰۷.....	حکایت سرگذشت رفتن جمشید جم به جانب شهر چین.....
۱۱۱.....	حکایت سرگذشت جمشید شاه و رسیدن ضحاک پلید ظالم کردار.....
۱۱۴.....	حکایت راز گفت منجمان و گاهنان با ضحاک پلید نابکار.....
۱۱۶.....	حکایت سرگذشت رسیدن مادر فریدون به جانب آمل.....
۱۱۸.....	حکایت سرگذشت اراده کردن خلائق به طلب فریدون سر به کوه گذاشتند.....
۱۲۱.....	نشستن فریدون فزخ بر تخت و پادشاهی او پند سال کشیده بود.....
۱۲۲.....	پیشواز و استقبال نمودن مردم ایران فریدون فزخ را.....
۱۲۶.....	قسمت کردن فریدون فزخ هر اقلیمی را به پسران خود.....
۱۲۶.....	حکایت حسد ورزیدن سلم و تور بر برادر خود ایرج.....

۱۲۸	 حکایت کشتن سلم و تور ایرج را
۱۳۲	 حکایت داستان و سرگذشت گرشاسب و کشتن فیل سفید را
۱۳۶	 حکایت داد آوردن مردم عراق از دست آزده‌ها به ضحاک
۱۴۰	 حکایت سرگذشت داد آوردن پادشاه هند از دست غلام خود
۱۴۳	 حکایت بر دار کشیدن معراج شاه بهرام نمک به حرام را
۱۴۴	 حکایت آمدن گرشاسب یل به پایتخت ضحاک نابکار
۱۴۵	 حکایت سرگذشت بر تخت نشستن منوچهر شاه بن یشنگ
۱۴۸	 حکایت سرگذشت شکار رفتن سام نریمان
۱۵۲	 رفتن سام نریمان به شهر خاور و پادشاه شدن سام پهلوان
۱۵۶	 حکایت سرگذشت سام نیکونام و کشتن زنده جادوی را
۱۶۱	 حکایت سرگذشت احوالات سام نریمان به شهر چین
۱۶۴	 کشتن سام نیک نام شیر را
۱۷۵	 حکایت سرگذشت رفتن سام یل
۱۸۱	 حکایت آوردن فرهنگ دیوزاد پری دخت را
۱۸۴	 حکایت آمدن لشکر خاقان بر سر لشکر سام نریمان
۱۸۸	 حکایت سرگذشت به شکار رفتن سام با پری دخت
۱۹۳	 حکایت سرگذشت پری دخت دختر پادشاه چین
۱۹۷	 حکایت سرگذشت کید کردن وزیر نابکار ملعون درباره پری دخت
۲۰۲	 حکایت صف پرکشیدن سام پهلوان با دلاوران
۲۰۶	 حکایت سرگذشت شذاد عاد علیه‌اللعنه با سام نیکو فرجام در ایران زمین
۲۰۹	 حکایت سرگذشت روانه شدن سام با سرداران به جانب مغرب زمین
۲۱۷	 حکایت آمدن سام نامدار به جانب میدان رزم
۲۱۹	 حکایت سرگذشت طوطی لبین دختر شذاد پلید و عاشق شدن سام نریمان
۲۲۴	 حکایت رفتن سام نریمان به جانب کوه فتا به اتفاق سرداران
۲۳۰	 حکایت سرگذشت عروسی کردن منوچهر شاه پری دخت
۲۳۲	 حکایت به وجود آمدن زال از پری دخت
۲۳۶	 حکایت سرگذشت تولد شدن رستم نامدار
۲۴۰	 حکایت داستان رفتن رستم با کیانوش به رزم کک گهزاد و دستگیر کردن [او]
۲۴۴	 حکایت داستان بر تخت نشستن نوذر اولاد منوچهر شاه

۲۵۰.....	حکایت رسیدن خبر مرگ سام نریمان به ترکستان
۲۵۶.....	حکایت بر تخت نشاندن کیقباد را زال و رستم نامدار با گردان
۲۵۹.....	حکایت سرگذشت بر تخت شهنشاهی نشستن کیکاووس فرزند کیقباد
۲۶۲.....	حکایت داستان به خان اول رسیدن گو پهلوان رستم نامدار
۲۶۳.....	حکایت رسیدن رستم پهلوان به خان دوم
۲۶۳.....	حکایت رسیدن رستم به خان سیم و سرگذشت احوالات آن
۲۶۴.....	حکایت رسیدن رستم نامدار به خان چهارم
۲۶۵.....	حکایت رسیدن رستم دستان به خان پنجم
۲۶۷.....	حکایت رسیدن رستم با اولاد به خان ششم و حرب نمودن با دیوان
۲۷۰.....	حکایت سرگذشت رسیدن رستم نامدار در خان هفتم
۲۷۲.....	حکایت حرب کردن رستم با دیو سفید
۲۷۳.....	حکایت رفتن رستم به مازندران
۲۷۵.....	حکایت رفتن کیکاووس به بربرستان و حرب کردن با بربرستانی
۲۷۶.....	حکایت همراه شدن کیکاووس از وسوسه شیطان
۲۷۷.....	حکایت شکار رفتن رستم نامدار با پهلوانان
۲۷۹.....	حکایت شکار رفتن تهمتن پهلوان رستم نامدار و سرگذشت او
۲۹۲.....	حکایت جست و جو درآمدن سهراب از برای خالوی خود زنده رزم
۲۹۷.....	حکایت امر نمودن رستم نامدار که رخس را در زیر زین در آورند
۲۹۹.....	حکایت رزم نمودن رستم با فرزند دلبند خود سهراب دلاور
۳۰۰.....	مراجعت نمودن رستم پهلوان از حرب تورانیان
۳۰۶.....	کشتی گرفتن سهراب یل با جهان پهلوان رستم نامدار
۳۱۳.....	حکایت سرگذشت اولادان رستم پهلوان
۳۱۵.....	حکایت رفتن تمرناش سوی خیمه فرامرز
۳۱۶.....	حکایت آمدن کیکاووس به سیستان در پیش زال کهنسال و رستم نامدار
۳۱۹.....	حکایت سرگذشت قهر کردن کیکاووس از رستم زال به جانب گیلماس
۳۲۳.....	حکایت داستان آمدن افراسیاب ترک با لشکر آراسته تمام به جانب ایران زمین
۳۲۷.....	حرب نمودن سام بن فرامرز با جهانگیر شیردل در میدان رزم
۳۲۸.....	حکایت گزارشات به میدان رفتن فرامرز یل با جهانگیر نامدار
۳۳۹.....	حکایت سرگذشت رفتن جهانگیر با فرامرز پهلوان با لشکر

۳۴۳	حکایت سرگذشت شکار رفتن طوس و گودرز و کیو بن گودرز.....
۳۴۸	حکایت داستان رفتن رستم با تمامی گردان و دلاوران و پهلوانان
۳۵۵	حکایت بر تخت پادشاهی نشستن کیخسرو و احوالات آن.....
۳۷۰	حکایت محاربه نمودن رستم نامدار با شنگل شاه هندی.....
۳۷۲	حکایت داستان سرگذشت رستم نامدار با اکوان دیو پلید لعین در دریا.....
۳۷۴	گزارشات رفتن رستم به جانب سیستان و سرگذشت پهلوان.....
۳۸۲	حکایت رفتن افراسیاب به شهر سمنگان و سرگذشت او با یزوی پهلوان
۳۸۴	حکایت ایران فرستادن افراسیاب یزوی یل را با دوازده هزار سپاه.....
۳۹۹	حکایت آمدن فرامرز یل به خدمت پدر خود رستم زال
۴۰۳	گفت و گو کردن فرامرز یل با یزوی شیردل در میدان رزم با یکدیگر
۴۲۱	حکایت سوسن جادو و ییلسم آمدن به ایران.....
۴۲۵	به خواب رفتن یزوی و رسیدن افراسیاب با سپاه گران.....
۴۳۲	حکایت سرگذشت شکار رفتن یزوی شیر شکار
۴۳۵	حکایت نامه فرستادن قطران زنگی در پیش افراسیاب
۴۳۸	داستان حکایت رفتن رستم به سمت مغرب زمین.....
۴۴۳	حکایت رفتن پهلوانان ایران با مادر یزوی به عزم تجارت
۴۵۳	حکایت رفتن رستم به جانب مازندران
۴۵۶	حکایت آمدن افراسیاب از ترکستان به جانب ایران زمین
۴۶۲	حکایت سرگذشت نزاع نمودن فرامرز یل با یزوی شیردل
۴۶۶	حکایت سرگذشت شکار رفتن کیخسرو با گردان و دلاوران.....
۴۷۶	خواب رفتن یزوی و رسیدن افراسیاب به آن مرغزار.....
۴۸۰	مناجات کردن یزوی پهلوان به درگاه قاضی الحاجات.....
۴۸۲	حکایت سرگذشت به دنیا آمدن تیمور دلاور مه سیما
۴۸۸	حکایت سرگذشت آمدن فقور شاه چین با تیمور دلاور
۴۹۲	حکایت آمدن یکدست نابکار با لشکر گران.....
۴۹۶	حکایت میدان رفتن سام بن فرامرز با تیمور دلاور در میدان رزم.....
۴۹۹	حکایت آمدن فرامرز به دشت ری و رزم کردن با یزوی و افراسیاب و سرگذشت آن
۵۰۱	حکایت آمدن جهان بخش فرزند رشید فرامرز از جانب هندوستان
۵۰۵	حکایت سرگذشت شکار رفتن یزوی و دیدن او همرا

پیشگفتار

۱. طومارهای نقالی و ویژگی های آنها

طومارهای نقالی از جمله آثار مهم داستانی در ادب عامه هستند. طومار در لغت به معنی نامه، کتاب، نامه دراز و هرگونه کاغذ نوشته شده آمده و تأکید شده است که امروزه نوشته های لوله کرده را طومار می گویند (لغت نامه ...، ذیل واژه)؛ اما در اصطلاح نقالان و قصه خوانان، طومار شکل مکتوب داستان هایی بود که نقل می کردند، اعم از داستان های شاهنامه و دیگر داستان ها. تا چند دهه پیش، نقال یا قصه خوان به کسی می گفتند که هرگونه داستانی را در برابر شنوندگان، با آدابی خاص و از روی حافظه نقل می کرد. مشهورترین این داستان ها عبارت بودند از *اسکندرنامه*، *حمزه نامه*، *حسین کرد شیبستری* یا *یتیم نامه* و نیز داستان های شاهنامه که در ترکیب یا برخی منظومه های پهلوانی نقل می شد. شکل مکتوب هریک از این داستان ها را نیز طومار می گفتند و نام آن داستان را در پی آن می آوردند، مانند *طومار اسکندر* که به *اسکندرنامه نقالی* مشهور است؛ عنوانی خاص برای روایتی از داستان اسکندر که نقالان نقل می کرده اند یا طومار امیر حمزه.

همان گونه که از چند دهه پیش به این سو هنر نقالی فقط به نقل داستان های شاهنامه در ترکیب یا منظومه های پهلوانی کهن گفته می شود، طومار نیز در معنای شکل مکتوب همین داستان ها، به روایت نقالان، به کار می رود. به گفته مرشد ترابی، از نقالان مشهور و صاحب سبک معاصر، طومارها یا به صورت ورق های جداگانه، یا به شکل کتاب و در قطع جیبی، یا قطع بزرگ بودند (نک: ترابی، ۱۵۸؛ نیز نک: افشاری، ۳۱). طومارها را بیشتر نقالان معرب می نوشتند، کسانی که افزون بر مهارت نقالی، ذوق

داستان سربابی نیز داشتند. این گونه طومارها به طور معمول بد خط و پر غلط هستند. افزون بر نقالان، گاه کاتبان خرفه ای نیز به سفارش درخواست کنندگان، از طومارها نسخه برداری می کردند (ترابی، ۱۵۷؛ محجوب، ۱۰۹۸). یکی از طومارهای دست نویس اخیر، موسوم به رستم نامه، به خط محمد شریف نایگلی و «حسب الفرموده صبیّه مرضیه... سید عباس» و در ۲۴ رجب ۱۲۴۵ ق / ۱۹ ژانویه ۱۸۳۰ م نسخه برداری شده است (رستم نامه، مجلس شورا، گ ۶۷ پ).

به گفته مرشد ترابی، نقالان مشهور ذیل طومار خود مهر می زدند و برخی دیگر از نقالان صاحب نام نیز با اضافه کردن اثر مهر خود، آن را تأیید می کردند. نقالان برای طومارهای بدون مهر ارزشی قائل نبودند (نک: افشاری، همانجا). برخی طومارها با نقاشی هایی به سبک قهوه خانه ای نیز آراسته می شدند. برای نمونه، هفت لشکر، ۵۰ نقش رنگی (همانجا)؛ رستم نامه مجلس شورا، ۵۹ نقش؛ و رستم نامه، مجلس سنا، ۳۴ تصویر دارند.

به رغم اهمیت فراوان طومارها تاکنون متأسفانه فقط چند مقاله درباره آن ها نوشته و چاپ شده است. یکی از مقالات ارزشمند در این زمینه متعلق به شاهنامه شناس مشهور دکتر سجاد آیدنلو است که در پیشگفتار طوماری که خود ایشان تصحیح کرده چاپ شده است. به این مقاله راهگشا در نوشته حاضر بارها استناد کرده ایم. افزون بر این باید به مقدمه آقای مهران افشاری بر طومار هفت لشکر اشاره کرد که خود ایشان به همراه آقای دکتر مهدی مدائنی تصحیح کرده اند.

محتویات و مآخذ طومارها؛ طومارهای کامل به طور معمول از آغاز شاهنامه تا پایان داستان بهمن یا دارا را در بر می گیرند. البته مؤلفان / نقالان بخش هایی از گرشاسب نامه، سام نامه، جهانگیر نامه، فرامرز نامه، بانوگشاسب نامه، برزنامه و بهمن نامه و نیز داستان هایی الحاقی از شاهنامه مانند «کک کهزاد» و «ببر بیان» را در مواضعی مناسب، بنا به تشخیص خود، اضافه می کردند. در این میان افزون بر منظومه های کوچکی مانند کک کهزاد و ببر بیان، سام نامه تقریباً به طور کامل در طومارها نقل می شود.

بخشی دیگر از داستان های طومارها شامل روایت های شفاهی کهن و اصیل است که مکتوب نشده اند، اما گاه در برخی از آثار گذشته به آن ها اشاره شده است که از جمله می توان به این ها اشاره کرد: ازدواج رستم با خواهر یا خاله کیقباد؛ روایتی ویژه از تیراندازی آرش برای تعیین مرز ایران و توران؛ روایت اسب گزینی سهراب که در بیشتر طومارها

نقل شده و در بسیاری از دست‌نویس‌های شاهنامه نیز آمده است و ازدواج فریبرز با فریگیس، به گمان نگارنده این روایت‌های کهن شفاهی در کنار روایت‌های مکتوب، در طول تاریخ، میان مردم ایران رایج بوده است. مرشد سعیدی در بخش میانی طومار خویش و پس از نقل بخش‌هایی از *بروزنامه*، چنین می‌نویسد که آنچه را تاکنون نقل کرده، از شاهنامه بوده و از این پس تا «جنگ یازده‌رخ» را «از زبان طومار» نقل می‌کند که در شاهنامه نیامده است. این بخش از داستان «از زبان استادان سخن، اما بی‌نشان و سینه‌به‌سینه» به نقالان رسیده است (سعیدی، ۷۸۶/۲). در ادامه با تفصیل بیشتر به این موضوع برمی‌گردیم.

بخشی دیگر از محتوای طومارها ساخته و پرداخته نقالانی است که ذوق داستان‌سرایی داشته‌اند. برای نمونه در طومار مرشد زریری، داستان رفتن رستم نزد حضرت سلیمان و کشتی‌گرفتن او با حضرت علی (ع) در بین راه، با شرح فراوان و نثری آمیخته به نظم آمده است (نک: زریری، همان، ۳۲۶۳/۵). در صورتی که در دیگر طومارهای منتشرشده و نیز منتشرنشده شناخته شده، یا این داستان نیامده، یا اینکه فقط به نثر نقل شده است (نک: طومار نقالی، ۸۲۳-۸۲۷؛ نثر نقالی، ...، ۱۴۳). مرشد زریری خود در این باره نوشته است که داستان رستم و سلیمان و کشتی‌گرفتن رستم با حضرت علی (ع) در کتاب‌های تاریخ نقل نشده است؛ فقط بعضی از نقالان، آن‌هم گاهی، آن را نقل می‌کردند، اما هیچ‌گاه حتی یک بیت شعر نیز نمی‌خواندند. وی سپس می‌افزاید که او اشعاری از شاهنامه را با بیت‌هایی از *شکرستان دهقان* سامانی ترکیب کرده و با ابیاتی که سروده خود او بوده، داستان را به هم پیوند داده است (نک: همان، ۳۴۵۶/۵-۳۴۵۷). بی‌گمان اگر صاحب طومار این توضیحات را نمی‌داد، ریشه‌شناسی روایت وی از این داستان بسیار مبهم می‌ماند و ممکن بود برخی از پژوهشگران روایت وی را برگرفته از طومارهای پیشین به شمار آورند.

به‌رغم اینکه طومارهایی که به این ترتیب تدوین شده‌اند، در بهترین حالت، فقط حدود نیمی از مطالبشان برگرفته از شاهنامه است، اما نقالان از آن‌ها با عنوان *طومار شاهنامه* یا *طومار شاهنامه فردوسی*، یا *نثر شاهنامه فردوسی* یاد می‌کنند. برای نمونه مرشد سعیدی نام طومار خود را *طومار شاهنامه فردوسی* و مرشد زریری نام کتاب خود را *کتاب نثر شاهنامه* گذاشته‌اند.